

* प्रकरण सहावे *

समारोप

* प्रकरण सहावे *

समारोप

मागील एक ते पाच प्रकरणात आपण स्त्रियांच्या कथालेखनाचा विस्तृतपणे आढावा 'ज्याचा त्याचा प्रश्न' आणि 'जावे तिच्या वंशा' कथासंग्रहाच्या आशयसूत्रे एकूणच प्रिया तेंडुलकरांच्या कथेची वैशिष्ट्ये त्यांच्या कथेची भाषाशैली, लेखनशैली, मांडणी विस्तृतपणे आढावा घेतला.

प्रस्तुत प्रबंधिकेचा अभ्यास करताना स्त्रियांच्या लेखनाची आणि प्रिया तेंडुलकरांच्या कथाची काही ठळक वैशिष्ट्ये आपल्या नजरेत भरतात. ती येथे निष्कर्षाच्या रूपात आपण पाहू.

१८९६ साली स्त्रियांची कथालेखनातील सुरुवात दिसत असली तरी म्हणजे फार पूर्वीपासून म्हणजे इ.स.च्या ५ व्या ६ व्या शतकापासून स्त्रियांनी सण, समारंभ, उत्सव, विविध प्रसंगी कथाकथन केल्याचे उल्लेख आढळतात. यावरून पुरुष कथनकारांबरोबरच स्त्रियाही कथा सांगत होत्या असा निष्कर्ष निघतो. प्राचीन काळी स्त्रिया बाळबाळंतीणीला कथा सांगत असल्याचे संदर्भ मिळतात. त्याचबरोबर आजीबाईच्या गोष्टीवरून आपल्याला या संदर्भाची सत्यता पटण्यास हरकत नसावी.

प्राचीन काळाबरोबरच मध्ययुगीन काळातही स्त्रियांनी नकळत कथालेखनाचे काम केले आहे. महदंबा, संत कवयित्री जनाबाई, बहिणाबाई, वेणाबाई, मुक्ताबाई इत्यादी कवयित्रींनी अभंगरचनेबरोबरच अख्यानकाव्य लिहिली. संतचरित्रे लिहिली. त्यामध्ये कथात्मकता दिसते. स्त्रियांच्या कथालेखनाची बीजे दिसतात.

हरिभाऊ आपटेच्या काळात स्त्रियांनी कथालेखनास सुरुवात केल्याचे दिसून येते. पण प्रसिध्द झालेल्या कथा आणि अम्णि या कथा लिहिणाऱ्या कथालेखिकांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजण्याएवढीच आहे. इ.स.१८८० ते १९२० हा स्त्रीलेखनाचा पहिला टप्पा म्हटला आहे. या टप्प्यात केवळ ९१ कथा लिहिल्या गेल्या आणि त्या नियतकालिकातून प्रसिध्द झाल्या.

हया काळातील कथालेखिकाने निर्भिडपणे, स्वातंत्र्याने लेखन केले नाही. समाजातील पारंपारिक बंधने झुगारून दिल्याचे दिसत नाही. आपले लेखन करायचे तर प्रसिध्द करायचे पण आपली ओळख कुणाला घायची नाही. यावर पर्याय म्हणून 'टोपणनावा'ने कथा प्रसिध्द केल्याचे निदर्शनास येते.

वास्तवाने यथातथ्य जीवनाचे चित्रण केले गेले. जे जीवन पाहिले, भोगले, ऐकले, अनुभवले त्याचे चित्रण केले तरी माजघराच्या बाहेर अनुभव आल्याचे दिसत नाही. एक मात्र खरे की, १९ व्या शतकातील प्रबोधनाचा प्रभाव पडून स्त्रिया वाचू -लिहू लागल्या. परंपरेची कुंपणे तोडून बाहेर पडू लागल्या. त्या काळातील पुरुष कथाकारांनी न मांडलेले स्त्रियांचे असे खास अनुभव, मानसिक कोंडमारा, वेदना, दुःखे, कथालेखिकांनी मांडल्याचे दिसते.

१९१० च्या सुमारास लिहिलेल्या कथांमध्ये स्त्री सुधारणेचे पडसाद दिसतात. कथेतील नायिका शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी करणाऱ्या आहेत. त्या काळातील ऐरणीवर असणारे बालविवाह, बाल-जरठ विवाह, विधवांच्या समस्या अशा विषय कथा लेखिकांनी हाताळलेले दिसतात. एकत्र कुटुंब पध्दतीतील कोंडमारा कथेत आला.

त्याचबरोबर पारंपारिक, अनिष्ट विचार धुडकावण्याबरोबरच नवीन आधुनिक विचार स्वीकारणाऱ्या नायिकाही चित्रित केल्या.

अद्भुतरम्य, रोमँटिक, ऐतिहासिक, पुराणकथांचेही किरकोळ लेखन झाले. विनोदी आत्मकथनात्मक, निवेदनात्मक, पत्रात्मक, संवादात्मक पध्दतीने लेखनाचे प्रकार वापरले.

सामाजिक प्रश्न, बोधवाद, उपदेश करण्याबरोबरच संसारातील बारीक-सारीक माहितीवजा उपदेश दिले होते.

तत्कालीन कथेच्या लघु रूपापासून अलिप्त असल्या तरी आटोपशीरपणा दिसत नसला तरी, स्त्री लेखिकांची भाषा मात्र खास अशी स्त्रियांची भाषा होती.

इ.स.१९१६ साली हिंगणे येथील अखिल भारतीय महिला

विद्यापीठाची स्थापना आणि १९२८ मध्ये इंग्लंडमध्ये स्त्री-पुरुषांना मिळालेला समान मताधिकार या घटनांमुळे १९२० नंतरच्या स्त्रियांच्या कथालेखना फरक जाणवतो. मराठी कुटुंबात झपाट्याने परिवर्तन झाले. स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला. शिक्षित स्त्रियांची संख्या वाढली. उच्चशिक्षित नोकरी करणाऱ्या, स्वतंत्र जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांची, कुमारीकांची दुःखे साहित्यातून येऊ लागली.

पुढे नवकथेमध्ये जसे ललित लेखनाचे रूप कधी व्यक्तीचित्रणात्मक, कधी आत्मनिवेदनात्मक रूप दिसू लागले. तसेच कथालेखिकांनीही या रूपांचा स्वीकार केला आहे.

काहींनी खांडेकरी प्रभावाने गरीब-श्रीमंत, सुष्ट-दुष्ट, ध्येयवादी-स्वच्छंदी अशी द्वंद्वे रंगविलेली दिसतात. आशय भाषा व कथा लेखन पध्दती यावर जशी खांडेकरांची छाप दिसते तशीच चटपटीत आकर्षक कथानक तरूण-तरूणींचे प्रेम, आकर्षक सुरूवात, रहस्यमय गुंतागुंत, सुखांत शेवट अशा फडकेवळणाऱ्या कथाही कथालेखिकांनी लिहिल्या.

पुनर्विवाहाची, द्विपत्नीकत्वाची, विषम विवाहसंबंधीची समस्या असे विषय हाताळले. मध्यमवर्गीय कथेतून लघुकथेला बाहेर काढून कोष्टी, कोळी, कामकरी इत्यादी खालच्या स्तरातील व्यक्तीजीवनावरील कथा लिहिल्या गेल्या.

१९४५ नंतर नवसाहित्य उदयाला आले. पण नव्या जाणिवेतून लेखन करणाऱ्या गाडगीळ, गोखले, भावे, माडगूळकर यांचा मार्ग यशस्वीपणे अनुसरता आलेला दिसत नाही. १९६० च्या दरम्यान साचेबंद कथा लिहिल्याचे जाणवते तसेच कथेमध्ये काव्यात्मवृत्तीची झलक पहावयास मिळते.

नवकथेला जी आशय आणि अभिव्यक्तीचे परिमाण लाभले ते ही स्त्रियांनी कथालेखनात आणण्याचा प्रयत्न केला.

घटनाप्रधान व मनोरंजक धारेप्रमाणे दुसरी मनोविश्लेषणात्मक, भावनाप्रधान, वास्तववादी कथांची दुसरी धाराही अस्तित्वात होती. पहिल्या

धारेतील कथा सहज सोप्या, वाचकप्रिय, भडक आणि आदर्शवादी प्रेमप्रधान असल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण स्त्रियांचे जीवन मन, कुळधर्म, कुळाचार, सुख-दुःख, चालीरीती इत्यादीचे चित्र रेखाटण्यास सुरूवात केली. ग्रामीण परिसरातील स्त्रियांच्या व्यथा-वेदनांबरोबरच, पारंपारिक समजूतीबरोबरच शहरी तसेच आदिवासी, शेतकरी, वेश्या, देवदासी इत्यादी अनेक स्तरांवरील स्त्री समस्यांची जाणीव दिसते.

पुरुष कथाकारांप्रमाणेच कथालेखिकांनीही अस्तित्ववादी कथा लिहिल्या. संज्ञाप्रवाहाचा वापर केला गेला.

प्रिया तेंडुलकरांच्या समकालीन कथालेखिकांनी स्त्री शरीरकेंद्री अनुभवाचे चित्रण कथेतून केले. स्त्रीदेहात वयोमानाप्रमाणे होणारी परिवर्तने, त्यांचे अनुभवविश्व कथेतून आलेचे दिसते.

पुराणातील व्रतवैकल्ये, कर्मकांड, सण, उत्सव, कीर्तनादी गोष्टींना महत्व दिलेले आहे. तसेच नव्या स्त्रीजाणीवांचा आक्रमक आविष्कार केलेला दिसतो. हा आक्रमक आविष्कार करताना कथेचा साचेबंदपणा झुगारून दिल्याचे जाणवते. लग्नसंस्थेतील लवचिकता, स्त्रीचे शरीरनिष्ठ अनुभव, विवाहनंतर स्त्रीच्या वाटयाला अपरिहार्यपणे येणारे मातृत्व याबद्दलची जाणीव कथांमध्ये येते.

बालविधवांचे मानसिक ताण-तणाव आणि त्यातून येणारी विकृती याचेही चित्रण निःसंकोच केल्याचे दिसते. त्याचबरोबर ग्रामस्तरावरील, जिल्हापरिषदेतील, सहकार क्षेत्रातील निवडणुका त्यातील भ्रष्टाचार याचे चित्रण करून राजकीय विषयाला कथालेखिका स्पर्श करताना दिसतात.

१९७५ नंतर स्त्रीवादाचा परिचय झाल्यानंतर कथालेखनात स्त्रीवादाचे आत्मभान येऊ लागले. स्त्रीवादाच्या चष्म्याने स्त्रीवादाचा वेद घेऊ लागल्या.

याच काळात मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण साहित्याची चळवळ फोफावत असतानाच कथालेखिकांनी कृषीकेंद्रित समाजजीवन, गावगाडा,

निसर्गजीवन, कुटुंबव्यवस्था, दारिद्र्य, परंपरा या सर्व घटकांचा वापर कथेत केला.

‘विज्ञानकथा’ लिहून विज्ञानातील गूढता, साहसी प्रयोग, ताण-तणाव, भिती कथेतून येऊ लागली.

ऐतिहासिक आणि पौराणिक प्रेमकथा, प्राचीन लोककथांच्या आधारे कथालेखन होऊ लागले.

विनोदी कथा लेखनही केले गेले.

प्रिया तेंडुलकरांच्या कथेची वैशिष्ट्ये पाहण्यासाठी ‘ज्याचा त्याचा प्रश्न’ आणि ‘जावे तिच्या वंशा’ कथासंग्रहाचा अभ्यास केला. त्यावरून त्यांच्या कथेचे काही विशेष नजरेत भरतात.

प्रिया तेंडुलकर या सुप्रसिद्ध नाटककार विजय तेंडुलकर यांची कन्या. उच्चमध्यमवर्गीय संस्कृतीत त्यांचे राहणीमान, हवाई परिचारिका, पंचतारांकित हॉटेलमध्ये वेट्रेस, मॉडेलिंग, अभिनेत्री इत्यादी ठिकाणी त्यांचा सहज संबंध आला. तिथली माणसे, वातावरण, रीतिरिवाज यांचा परिणाम तेंडुलकरांच्या विचारावर आचरणावर पडला आणि कथेतून त्याचा कळत न कळत आविष्कार झाला. त्यांच्या कथेतील नायिका उच्चवर्गीय, सुशिक्षित, नोकरी करणाऱ्या, उद्योजिका, स्वतंत्र व्यवसाय करणाऱ्या, डॉक्टर, शिक्षिका, गृहिणी, हवाई परिचारिका, वेट्रेस, दूरदर्शनवरील निवेदिका अगदी परदेशात नोकरी करणाऱ्यासुद्धा आहेत. २० वर्षे वयापासून ३५-४० वर्षे वयापर्यंतच्या नायिका आहेत.

दैनंदिन जीवनात जगत असताना माणूस म्हणून जगण्याचा प्रयत्न करतात. स्वतंत्रपणे स्वच्छंदपणे जगण्याचा प्रयत्न करतात. आणि अशा जगण्यात जेव्हा अडथळे येतात, स्वच्छंदपणावर जेव्हा बंधने येतात तेव्हा संघर्ष करण्याचा प्रयत्न करतात. पती, वडील, भाऊ, दीर, मित्र अशा पुरूषांशी असलेली नाती आणि त्या नात्यांचा शोध घेताना दिसतात. परंपरेला विरोध, मनातील चिड, आगतिकता, एकाकीपणा यांचे दर्शन घडते.

नोकरी, व्यवसाय, अभिनय इत्यादींच्या निमित्ताने आलेल्या

अनुभवाचा वापर करून प्रिया तेंडुलकरांनी आपल्या कथा अनुभवसमृद्ध केल्याचे दिसून येते. स्त्रीच्या विशेषकरून शिक्षित स्त्रियांच्याकडून पतीच्या अपेक्षा आणि समाजाकडून आलेल्या अपेक्षा आणि खुद्द स्त्रीची भूमिका यातील तफावतींमुळे संघर्ष आलेले दिसून येतात. स्त्रीच्या माणूसपणावर येणाऱ्या परंपरेविरुद्ध, नियमांविरुद्ध, संस्कृतीविरुद्ध बंड हेच त्यांच्या कथांच्या मुळाशी पण नायिकांच्या बंड हे मनातल्या मनातच मर्यादित आहे. त्याचे प्रकट रूप दिसून येत नाही. हा संघर्ष स्वतःशीच झालेला दिसतो. वेगवेगळ्या वयातील, क्षेत्रातील, नात्यातील, आर्थिक सामाजिक स्तरातील, स्त्रियांची घुसमट, समस्या दिसून येतात. ही घुसमट समस्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रकरणात अनुक्रमे 'ज्याचा त्याचा प्रश्न' आणि 'जावे तिच्या वंशा' या कथासंग्रहाच्या आधारे पाहिली आहे. कथांमधील नायिका हया शहरात राहणाऱ्या आणि कनिष्ठवर्गीय, मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्गीय अशा सर्व वर्गातील आहेत. त्या पिडित, शोषित, दारिद्र्याने गांजलेल्या अशा कोणत्या ना कोणत्या समस्येने ग्रस्त आहेत.

प्रिया तेंडुलकरांनी आधुनिक स्त्रीचे दुःख समस्या मांडल्या आहेत. भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडविताना स्त्रियांच्या 'माणूस'पणाची बूज राखली आहे किंवा स्त्री स्वातंत्र्य राखून भारतीय संस्कृतीचे उपयोजन केले आहे असे म्हणता येईल.

भाषाशैली ही नाविन्यपूर्ण आणि आशयसमृद्ध अशी आहे. लेखिकांना जे काही सांगायचे आहे तो आशय स्पष्ट करण्यास समर्थ अशी आहे. प्रसंगानुरूप प्रमाण मराठीबरोबरच इंग्रजी, हिंदी, बंगाली, कोकणी भाषांचा वापर केला आहे. असे असले तरी आस्वादात कुठेही व्यत्यय येत नाही. साध्या प्रसंगाने, संवादाने सुरूवात केलेली आहे आणि हळुहळू कथानकात गांभीर्य यायला लागते. शेवटाच्या बाबतीत वेगळाच अनुभव येतो. अनपेक्षित असा कथेचा शेवट करताना दिसतात. की जो क्षणभर वाचकाला विचार करायला लावतात.

नायिकांच्या जीवनात छळ, उपेक्षा आलेली आहे. त्यांच्या दुःखाचे कंगोरे टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजात कुटुंबात, ऑफीसमध्ये,

पुरूषांकडून झालेले शोषण, अपमान कथेमध्ये समर्थपणे मांडण्यात यशस्वी झाल्या आहेत. आणि या शोषणाविरूद्ध आवाज करण्यात त्यांच्या कथानायिका कचरत नाहीत. त्यांची बंडखोरी वैचारिक असली तरी कधी-कधी कृतीत येतानाही दिसते. बाईपणाच्या वागणुकीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करते. त्यांच्या नायिका विधवा, घटस्फोटिता, कुमारीका, परित्यक्त्या अशा विविध वर्गातील आहेत. अशा शोषित त्रासित स्त्रियांच्या मनातील विद्रोह, परंपरेबद्दलचा, पुरूषी वर्चस्वाबद्दलचा संताप, चीड, आगतिकता, एकाकीपणा कथेमधून साकारलेला आहे.

कथेची मांडणीही नाविन्यपूर्ण अशी आहे. कथेची सुरुवात एखादया साध्या घटनाप्रसंगाने होताना दिसते. आणि हळुहळू कथानक उलघडत जाते. एखाद्या संदर्भावरून (वाक्य, घटना, वस्तु, व्यक्ती) भूतकाळात जाते. आणि कथानकाचा अवकाश आणि काळ वाढवते. कथानक व्यापक होते. असे असले तरी कथानकाच्या आस्वादात किंवा एकसुत्रीपणात तुटकपणा जाणवत नाही. भूतकाळातील आवश्यक तेवढा तपशील घेऊन परत मूळ पदावर येते. आकर्षक प्रारंभ, गुंतागुंतीचा मध्य आणि परिणामकारक शेवट अशा रूढ तंत्रात राहून कथा लिहिल्या नाहीत. इतर लेखिकांशी समांतर राहूनच आपला वेगळेपणा दाखवला आहे.

इंग्रजी, हिंदी, कोकणी, बंगाली शब्दांचा कलात्मक वापर त्याचबरोबर याच भाषांमधील संवादाच चपखल वापर करून भाषाशैलीचे सौंदर्य वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रकट संवादापेक्षा किंवा निवेदनापेक्षा स्वगताचा केलेला सुयोग्य वापर वरील माहिती पुरवून जातो. स्वगतामधून मनात उठणारे बंडाचे विचार, मनातील राग, संताप, उत्कृष्टरित्या मांडलेला आहे.

भाषेतील निर्भिडपणा हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. एखादा विचार, भावना, किंवा मनातील राग प्रकट करताना तोंडातून येणाऱ्या शब्दांचा विचार करताना दिसत नाहीत. निःसंकोचपणे आलेला संताप लिहून जातात. त्यामुळे त्याची भाषाशैली निर्भिड आणि वास्तवपूर्ण वाटते. त्यामध्ये पोकळपणा किंवा उपरेपणा जाणवत नाही. त्याचबरोबर प्रसंगानुरूप पायानुरूप

प्रकटणारी भाषा हा एक विशेष म्हणता येईल.

उपमा, उपमाने, अलंकार, म्हणी, वाक्यप्रचार, सुभाषिते इत्यादींचा वापर करून भाषाशैली समृद्ध होते. या समजाला पूर्णपणे छेद देत त्यांच्याशिवाय त्यांनी कथा वाचनिय आणि दर्जेदार लिहून दाखविल्या आहेत.

वाक्यरचनेच्या बाबतीत एकात दोन शब्दांच्या वाक्याबरोबरच सुमारे दोन-तीन ओळींचे एक वाक्य त्यांच्या कथेमध्ये गरजेनुसार आले आहे. असे असले तरी त्यांची कथा आकलनास जड जात नाही.

एकूणच प्रिया तेंडुलकरांनी आपल्या अनेक क्षेत्रातील विहाराची वळणावर अनुभवसमृद्धीवर कथा लिहिल्या. घेतलेल्या अनुभवाचा पुरेपूर वापर कथांमधून करून नव विषय कथेत आणून कथाप्रवाहाची कक्षा विस्तारण्यास मदत केली आहे. त्याचबरोबर कथेच्या मांडणीचेही नवे प्रयोग केले आहेत. त्यामुळे त्यांनी अगदी कमी प्रमाणात लेखन केले असले तरी मराठी कथेचे इतिहासात ते दुर्लक्षित करण्याजोगे निश्चितच नाही हे मात्र खरे.
